

REVOLTES SOCIALS I PROCESSOS DE MODERNITZACIÓ EN EL MARROC PRECOLONIAL

Jaume Camps Girona

Centre d'Estudis Sobre Conflictes Socials-Universitat Rovira i Virgili
jaume.camps@estudiants.urv.cat

REVUELTAS SOCIALES Y PROCESOS DE MODERNIZACIÓN EN EL MARRUECOS PRECOLONIAL

Resumen. Los años previos a la colonización de Marruecos estuvieron marcados por los intentos de reforma de un poder central cada vez más débil, incapaz de poder imponer su poder en todo el territorio, y la creciente presencia europea.

Este artículo analiza los intentos de reforma que lideraron el Sultán y las élites marroquíes para modernizar el Estado; y las reacciones de las clases populares ante el desmembramiento del poder central. Mediante bibliografía, reciente e histórica, se presentan los principales hechos que marcaron el siglo XIX y los primeros años del siglo XX, en Marruecos, y qué causas llevaron al fracaso del reformismo majzeniano, hasta el proyecto de Constitución de 1908, un hito en la historia del país pero que no tuvo ni el apoyo del Sultán ni del pueblo.

Palabras clave. Marruecos, reformismo, El Rogui, Constitución de 1908.

SOCIAL REVOLTS AND PROCESSES OF MODERNIZATION IN PRE-COLONIAL MOROCCO

Abstract. The years prior to the colonization of Morocco were marked by attempts to reform an increasingly weaker central power that was unable to impose its authority throughout the country and by a growing European presence.

This article analyses the attempts of the Sultan and the Moroccan elite to reform and modernize the state and the reactions of the popular classes to the dismemberment of central power. Recent and historical bibliographical sources are used to illustrate the major events that marked the 19th and 20th centuries in Morocco and to determine which causes led to the failure of the Makhzen reforms, including the draft Constitution of 1908, which in one sense represented a milestone in the country's history but which had neither the support of the Sultan nor the people.

Keywords. Morocco, reformism, El Rogui, 1908 Constitution.

1. 1830: s'inicia la pressió europea

El 1798, Napoleó Bonaparte, un jove general francès al capdavant d'una expedició militar ocupava Egipte. La pugna entre Gran Bretanya i França havia fet que l'exèrcit de Napoleó conquerís el territori dels antics faraons. Però el control no durà més de tres anys, i el 1801 el Parlament britànic va autoritzar enviar una expedició per aconseguir la rendició francesa, que es produïa el juny d'aquell mateix any. El 1803 els britànics també abandonaren Egipte que tornà a quedar en mans otomanes, fins que l'any 1805 els habitants d'El Caire s'alçarien per expulsar el governador otomà Khurshid Ahmad Pachá, sent elegit Mehmet Alí com a sobirà d'Egipte (ROGAN, 2012: 103-109).

Després del fracàs de la campanya d'Egipte, Napoleó, plantejà, al 1802, una primera expedició a Algèria. L'any 1815 un contenciós entre el *Dey* d'Alger i uns mercaders jueus de Marsella va servir com a pretext per poder plantejar una intervenció, i finalment el 1830 el desembarcament de 103 naus amb 37.000 homes, provocaren la fugida del *Dey* i la caiguda de l'administració otomana (FERRO, 2005: 577-578).

El 1832, davant la caiguda de l'aparell burocràtic otomà, el fill del cap de la confraria Qadiriya, Abd al-Qadir, es declarava Comandant dels Creients i Soldà dels Àrabs, instaurant un prototip d'Estat musulmà i implantant la *Sharia* en els territoris que controlava a l'Oest algerià (LAPIDUS, 1988: 680-681).

El conflicte entre Abd al-Qadir i els francesos també va afectar el Marroc, on el Soldà Abd al-Rahman (1822-1859), veient en els fets que es produïen en el país veí una oportunitat per recuperar la deteriorada imatge del poder central, va assumir el paper de «protector dels musulmans». I el març de 1831 el Soldà enviava una *mahalla* de 5.000 soldats. L'operació fou un desastre ja que l'exèrcit entrà als carrers de Tlemcen, saquejant les cases i barallant-se entre ells (GILSON MILLER, 2013: 12-14).

El 1840 els francesos van llençar una ofensiva per estendre el seu domini. Això va provocar que l'Emir hagués de creuar la frontera i refugiar-se en territori marroquí, on va rebre el suport d'Abd al-Rahman, qui li deixà que establís la seva base d'operacions. El 1844, els francesos, cansats dels atacs que rebien van ocupar Oujda el juliol, i un mes més tard, bombardejaren Tànger i Essaouria. Per contrarestar l'atac, el fill del Soldà organitzà un exèrcit amb més de 30.000 homes que s'enfrontarien a 11.000 francesos. Però, tot i la superioritat numèrica, amb un material més

rudimentari, i amb poca disciplina, l'exèrcit marroquí es va dividir, i bona part de la tropa fugiria, fent que Muley Abd al-Rahman demanés la pau (PENNEL, 2003: 174-177).

Aquella calamitat i el Tractat de Tànger que es signà posteriorment obrien un nou període en la història marroquina, el de la ingerència estrangera. L'agost de 1859 un grup de cabilencs d'Anyera atacaren un destacament espanyol que custodiava diversos fortins de Ceuta. El cap de govern Leopoldo O'Donnell, en un moment de greu inestabilitat política i social a l'interior d'Espanya, declarà la guerra al Marroc. La Guerra d'Àfrica (1859-1860) provocarà un greu endeutament pel Marroc, havent de crear nous tributs, que comportaren una greu inestabilitat política i un gran malestar social. I a nivell internacional, les dues derrotes significaren una pèrdua del prestigi, amb la posterior publicació d'un tractat de lliure comerç, el 1864 (SÁNCHEZ CERVELLÓ, 2015: 14-18).

2. Projectes de modernització: una resposta de les elits a la crisi

Ja des del segle XVIII el poder central marroquí, el Majzen, havia dut a terme diverses reformes per a modernitzar l'administració i consolidar el fràgil Estat. Muhammad Bin AdbAllah (1757-1790) va idear un pla de mesures per trencar amb l'immobilisme i acabar amb l'aïllament. Per una banda va fer una reestructuració de l'exèrcit i de la marina, i per altra, va potenciar el comerç amb Europa i va crear nous impostos extra-corànics, que toparen amb una certa resistència popular (LOURIDO DÍAZ, 1978: 117-142).

El 1811 el Soldà Sulayman, un home culte i devot, seguidor del wahabisme, creia que el retorn a l'Islam original, sense «innovacions», faria recuperar l'esplendor del passat. Per això, va condemnar alguns rituals morabits, considerant-los culpables de la situació d'endarreriment que vivia el país. Això va provocar un aixecament popular, liderat per algunes *zawiyes* (confraries) que es va estendre per les tribus rebels de l'Àtlas Mig i les planes atlàntiques. Però on va tenir més repercussions va ser a la ciutat de Fes. Una part de l'elit que s'hi sentia desprotegida a causa de la ineficàcia de les forces armades reials, va iniciar una revolta que va ser capitanejada per les confraries (CHERAÏ, 2014). La ciutat va ser ocupada per tribus berebers, que s'uniren a l'aixecament encapçalat per diversos Ulemes i es proclamà un nou Soldà, Ibrahim. Finalment Sulayman va sufocar la revol-

ta, encara que va ser derrotat prop de Marrakech on fou segrestat, i poc després alliberat, pel caràcter sagrat de la monarquia marroquina.

Més enllà del debilitament que mostrava el poder central, la revolta de Fes va significar la integració dels mercaders al poder central, passant a formar part de l'administració. Així va sorgir una nova burgesia que controlaria, poc a poc, els aparells burocràtics i econòmics del país (BEN-HADDOU, 1997: 19).

El successor de Sulayman, fou Mulay Abd al-Rahman (1822-1859). El nou Soldà per acontentar la burgesia i alhora fer créixer l'economia del país, va voler impulsar els intercanvis comercials amb Europa, concretament amb l'exportació de matèries primeres com els cereals. Però, al 1825 la situació va empitjorar. Una greu sequera comportà la disminució de la producció de cereals, afectant el consum intern i el comerç internacional, fent, fins i tot, que el Majzen hagués d'importar aquest producte. A aquella situació s'hi sumà a l'augment de la pressió europea arran de l'ocupació francesa d'Algèria i la guerra contra Abd al Kader. El conflicte va comportar un augment dels disturbis i el pillatge, i fins i tot en algunes zones com Doukkala, els funcionaris del Majzen foren assassinats (MIEJE, 1961: 31-40).

Les mesures plantejades pel poder central per a millorar la situació econòmica no funcionaven. La llibertat de comerç que s'instaurà el 1864 només beneficià la burgesia que comerciava amb els ports anglesos de Manchester o Liverpool, mentre que a les classes populars, la creixent inflació, provocava greus caresties fent que molta gent hagués de vendre les seves propietats per sobreviure, beneficiant-se'n la burgesia (BROWN, 1989: 112).

El Majzen sotmès a constants pressions, tant interiors com exteriors, es va veure obligat a plantejar noves reformes per obtenir una reacció a la situació que vivia el país. El Soldà Muhammad IV (1859-1873), imitant els països occidentals, va establir diversos canvis en l'ensenyament, amb l'objectiu de modernitzar l'educació. Així es reintroduïren en el sistema escolar les assignatures de matemàtiques, enginyeria i astronomia, encara que de forma molt rudimentària (EICKELMAN, 1985: 3).

Arran de la derrota militar en la Batalla de Tetuan (1859-1860), Muhammad IV també va fer canvis en l'exèrcit, concretament en la formació teòrica i en l'artilleria, enviant soldats a Orient perquè es familiaritzessin en les noves tècniques militar i altres «ciències del mar».

L'administració era l'altre gran problema del país, la corrupció i els abusos de poder dels seus quadres provocaven un gran descontentament

entre la població. Moltes *fatwes* del segle XIX ja insistien en la necessitat de tenir un estricte control sobre els governadors per acabar amb la seva cobdícia. Per això es va intentar dur a terme una espècie de reforma administrativa reclutant antics comerciants, *alfaquis* o notaris, per a crear el cos de treballadors per a les zones frontereres (LAROUÏ, 1997: 287-311).

El 1873 moria Muhammad IV i era elegit pel tron el seu fill Hassan I. El nou governant heretava un país que havia sofert dues derrotes, i que a conseqüència d'això, patia un enorme empobriment. A nivell internacional la rivalitat entre potències va provocar la celebració de la Conferència de Madrid, el 1880.

A nivell intern, Hassan I va proposar un seguit de reformes per intentar recuperar l'esplendor del passat. En un primer ordre per a modernitzar l'exèrcit va enviar a diferents països europeus, oficials perquè es formessin en el nou armament, que després s'importaria al país. Per poder sufragar les enormes despeses estatals, va iniciar un seguit de canvis en l'aparell fiscal que li comportaren una gran oposició, perquè la pressió fiscal afectava principalment la població pobre de les zones rurals (LAROUÏ, 1994: 85-96).

3. Reaccions populars a les reformes: aixecaments i xenofòbia

Davant dels intents reformistes del Majzen, va sorgir en l'interior del país, una oposició conservadora, integrista que rebutjava totalment la presència europea i la seva influència en la vida diària. L'historiador En-Naciri reflecteix en la seva obra el sentiment de descontentament de la majoria de la població:

cal fer notar que les condicions en què es troba la generació actual són totalment diferents a les de la generació que l'ha precedit: els costums de la gent han patit una alteració, i també els hàbits dels comerciants i artesans han canviat en tot el que es refereix als seus negocis, a la moneda, als preus de les mercaderies, i a altres despeses, de tal manera que la vida s'ha tornat cada cop més difícil per a la població, que amb grans dificultats guanya per al seu sosteniment. Així s'examina el temps present i l'època que l'ha precedit, i es comparen un amb l'altre, i es constata que no existeix entre elles cap punt de comparació. La causa principal d'aquesta situació és la ingerència dels francesos i altres europeus en la població, l'increment de la seva relació amb ella, i la seva difusió en l'àmbit musulmà, on els seus costums i estils, prevalen per sobre els nostres i els absorbeixen de forma notòria.

Sapigueu, a més, que des de fa un temps, aquests europeus han aconseguit un gran poder, odiat per la gent, i una preponderància sense aturador. Han penetrat per la via del progrés amb un ritme tan ràpid com els dels grans de blat al vent, i falta poc perquè aquest progrés no degeneri en corrupció (MORALES LEZCANO, 2006: 160-161).

Aquell odi contra els europeus tenia el seu origen en els conflictes bèl·lics i les posteriors derrotes. Un exemple d'això són les conseqüències de la guerra d'Àfrica que ens detalla l'erudit i poeta marroquí Sidi Mfedal Afailal en el seu diari personal *Al-Kunnach*: «que Déu ens protegeixi de la maldat i els parany dels espanyols, que van calar foc a diversos horts de Touillah, Touabel i Fum Eljesira. Ja que va ser d'aquesta manera com aconseguiren devastar nombroses hortes, acusant del fet els beduïns de les cabiles properes» (AKMIR, 2015: 47).

Mentre que la vida de la població marroquí era cada cop més difícil, els interessos i la presència estrangera, augmentaven. Les fams que van produir-se entre el període de 1868-1869 van agreujar el descontentament social que es traduir en nous aixecaments contra el poder central (GILSON MILLER, 1999: 114-115).

A la mort de Hassan I el 1894, s'obrí una nova crisi política per les disputes entre pretendents, però a diferència de les anteriors, la poca capacitat de l'armada d'actuar i la fragilitat del Majzen, podien provocar la caiguda del poder central. Qui va controlar la designació del nou Soldà fou el Gran Visir Ba Ahmad, qui mitjançant diverses maniobres va aconseguir consolidar el seu poder, a partir d'eliminar les diverses rivalitats que existien a la Cort. Rafael Mitjana, qui va viatjar a l'interior del Marroc, el 1900, comenta en relació amb un aixecament de la població de Rejamna que «el Visir Ba-Amed, amb un tret d'audàcia i temeritat sorprenent, va segrestar el cadàver de l'Emperador i fent-lo passar per viu el va conduir fins la ciutat de Rabat, on es va fer fort i va proclamar el nou Soldà Muley Abdul-Aziz» (MITJANA, 1905: 33-34).

Ba Ahmad va actuar amb gran duresa contra les tribus rebels, però la principal missió que tenia, que era la de formar el nou Soldà Abd al Aziz perquè fos capaç de dominar la situació d'un país en crisi, no es va produir. I al 1900, quan Ba Ahmad va morir, Abd al Aziz, era un jove de 19 anys sense la preparació necessària per afrontar aquell gran repte.

El creixent endeutament de l'Estat provocava que el govern no pogués fer front a la creixent inestabilitat social. Els mals endèmics del país com la corrupció o la brutal repressió d'uns soldats mal pagats, provocaven les

ires de la població. El nou règim fiscal estatal afectava principalment la gent de les cabiles, en un moment en què el marge de benefici de les col·lites era molt reduït. Allò generava una gran oposició contra les mesures de modernització, considerades com el primer pas perquè les potències europees es fessin amb el control del país. Un exemple d'aquests aixecaments és el que es va produir en les zones de Fes i Meknès, el 1902 per la instal·lació d'una línia de telègraf. Allí es va demostrar la incapacitat del Majzen per poder sufocar aquestes revoltes a causa de les deficiències de l'exèrcit. A aquell aixecament s'hi va sumar l'assassinat del missioner anglès David J. Cooper, amb el posterior càstig als autors, que van encendre encara més els ànims dels ciutadans de Fes (MINISTÈRE D'AFFAIRES ÉTRANGÈRES, 1905: 48-49).

La premsa colonial per justificar una nova intervenció al Marroc, i poder crear una nova colònia en el país magrebí, utilitzaren la idea de «l'anarquia marroquí», posant gran èmfasi en els desordres i la inestabilitat que imperava en moltes zones. Però darrere d'aquells aixecaments també hi havia el paper d'algunes potències colonials que utilitzaren els disturbis per estendre la seva influència en la cort reial.

Mentre que la vida de la població marroquí era cada cop més difícil, els interessos i la presència estrangera, augmentaven (ROBLES MUÑOZ, 2006: 306).

4. El sorgiment de nous líders locals: El Rogui

Davant de la impopularitat creixent del Soldà, començaren a sorgir diversos líders locals, que juntament amb desenes de partidaris, enarboraren la bandera de l'Islam i la tradició. Segons David M. Hart, el Marroc precolonial era una burocràcia patrimonial, l'Estat s'estructurava a través de prebendes relacionades amb els impostos agrícoles i els càrrecs governamentals eren subhastats al millor postor. Allò significava el sorgiment d'homes forts en les zones rurals, principalment a la regió de Jebala (HART, 2006: 16).

Un dels principals líders fou Yilali Muhammad al-Yusfi al Zarhuni, més conegut com El Rogui (el Pretendent o Bou Hamara, l'home de la burra, malnom que rebia per destacar-ne l'origen rural). De Zarhum, es va formar a la *madrassa* Qarawiyin de Fes on va aprendre nocions de dret islàmic, gramàtica i filosofia, a més de matemàtiques i geometria (MADARIAGA, 1999: 109).

En aquella situació de debilitat del poder central i de canvi, El Rogui amb la defensa de la tradició, i amb un discurs basat a recuperar un passat ideal, va ser capaç d'aglutinar al seu voltant diverses cabiles, i erigir-se líder dels més humils contra les desigualtats que generava la política dels «protegits» estrangers (ANDREWS, 1909: 23).

El Rogui també es va beneficiar d'un suposat caràcter profètic que afirmava que des del seu naixement els auguris havien estat favorables, i que per tant tenia la *baraka* en el seu favor. Aquella funció taumatúrgica que li afegia una suposada funció de *mahdi* (profeta), era un greu problema pel Majzen, cada cop més allunyat de les zones rurals. Per això i per consolidar el seu poder en els àmbits urbans van nomenar despectivament a Al Zarhuni com a Bou Hamara, l'home de la burra (WESTERMARCK, 1908: 23).

En la zona que controlava El Rogui va ser capaç de crear uns mecanismes taxatius alternatius als estatals, i va negociar l'explotació dels recursos miners dels territoris que controlava amb les potències estrangeres. Entre els seus partidaris El Rogui va ser capaç d'aglutinar més de 30.000 homes armats que dominaren tot el territori de Taza, i si es trobava envoltat per les tropes del Majzen, l'host fugia cap a territori algerià, provocant tensions entre el Soldà i Jonnart, el governador francès d'Algèria (MINISTÈRE D'AFFAIRES ÉTRANGÈRES, 1905: 48-49).

Aquell moviment de resistència va durar fins a l'estiu de 1909, quan les tropes del Soldà capturaren a El Rogui i l'executaren de forma brutal, per reafirmar el poder del Soldà per sobre aquells suposats pretendents que li disputaven el poder.

5. La revolució Hafidita i el projecte de Constitució de 1908

El 1906 se celebrava la Conferència d'Algesires. L'objectiu n'era resoldre la qüestió marroquina i rebaixar la tensió entre potències. El tractat que va ser aprovat pels estats assistents regulava els principals aspectes polítics, econòmics i socials del Marroc, i va significar la fi de la independència i l'inici de la dominació europea.

Una part dels grans comerciants marroquins donaren suport a les mesures aprovades en aquella Conferència. Aquell grup considerava que era necessari reorientar el paper del Marroc en la política internacional per així poder expandir les seves relacions comercials. Per això, davant de les

greus revoltes socials, van donar suport a les reformes endògenes per combatre el caos que s'estenia per les diverses zones de l'interior.

Mentrestant, l'Estat marroquí vivia una greu crisi política. Per una banda, l'administració central no podia fer front als costos de les reformes proposades, i per l'altra no podia imposar l'ordre en totes les regions. I la majoria de la població veia les resolucions de la Conferència d'Algesires com una derrota. Per a aquell col·lectiu era la pèrdua de la sobirania nacional davant de les potències invasores, sorgint refranys que han quedat en la memòria popular com «el Marroc no pot esperar res de bo quan les potències internacionals es posen d'acord» (LARBI MESSARI, 2007: 160).

A aquella inestabilitat s'afegí, al 1907, una plaga de llagostes seguida d'una greu sequera que empitjoraren les condicions de la població. Allò va fer augmentar la tensió social, que es va reflectir en l'assassinat del metge francès Émile Muchamp i l'atac contra un grup d'obrers francesos que treballaven en la construcció del ferrocarril a Casablanca. Aquells atacs van provocar la intervenció francesa que va ocupar i saquejar la ciutat de Casablanca.

En aquell context va sortir un nou pretendent al tron, Mulay Hafid, germà d'Abd al Aziz, i qui tenia el suport d'una part de l'elit que el presentava com l'alliberador nacional i l'home capaç d'acabar amb el creixent poder estranger. El 1908 era proclamat nou Soldà amb el suport d'Alemanya, la qual volia recuperar la influència perduda a causa de la conferència d'Algesires. Més tard, la seguirien les altres potències internacionals, que reconeixrien a Abd al Hafid com a nou Soldà legítim del Marroc (SQALLI, 2004).

Paral·lelament, a la ciutat de Tànger, un grup de reformistes inspirats per les idees que venien de Turquia i l'Iran, publicaren en el diari tangerí *Lisan al-Magrib*, un projecte de constitució que havia de ser la base pel renaixement polític del país:

tenint en compte que la situació actual del país està necessitada de reformes, que la joventut contemporània les reclama amb tot el cor i que el nou Soldà Mulay Hafiz així ho reconeix, no escatimarem esforços per a reclamar-les en las pàgines d'aquest diari.

[...] El que d'ell (el nou Soldà) esperem, abans de tot, és que obri escolles, difongui la instrucció, decreti que l'ensenyament primari és obligatori i gratuït, entregui els llocs de responsabilitat a homes competents, amb mèrits i dignes, que atregui en el seu voltant a gent dotada de raó i inspirats per un pensament lliure i amb bona formació, que desconfiï dels espies que intenten interposar una pantalla entre els seus súbdits i Sa Majestat.

[...] En conseqüència, és indispensable que Sa Majestat satisfaci al seu poble amb els beneficis d'una Constitució i d'una Cambra de Representants, que seguint l'exemple d'altres països avançats, tant musulmans com cristians, Sa Majestat, li doni llibertat d'acció i de pensament, indispensables per poder culminar les reformes (MORALES LEZCANO, 2006: 236).

Aquell projecte de Constitució va ser rebutjat pel Soldà, però va marcar un abans i un després en la història del Marroc. Per primera vegada s'introduïren en la vida política del país nous conceptes com el de ciutadania i nació, d'influència europea. Això significava superar els vells patrons polítics de comunitat, basats principalment en la religió i el parentiu, pels d'igualtat davant la llei arreu del territori, creant vincles d'unió nacional. A més es posaven les bases per a la creació d'un modern sistema administratiu més eficient que fos capaç d'actuar arreu del territori.

Encara que no va rebre el suport del nou Soldà, aquest projecte constitucional va marcar la consciència política del nacionalisme marroquí establint la llibertat individual i les reformes a l'administració com a projectes emancipadors (SATER, 2010: 25). I fins i tot, el 1956, poc després que el país accedís a la independència, en la discussió sobre la creació d'una Carta Magna, Mehdi Ben Barka, representant del sector esquerrà de l'Is-tiqlal, defensava la redacció d'una Constitució considerant que «continuarà aquella profunda vocació nacional» que havia nascut el 1908 (SATER, 2007: 68).

6. Conclusions

La Constitució de 1908 fou el darrer intent de reforma que plantejaren les elits marroquines per a modernitzar el país. La negativa del Soldà demostrava el pes que tenia la tradició en la legitimitat de la monarquia. Abd al Hafid havia tingut el suport de bona part de la població perquè es va presentar com a garant de la independència i defensor de l'Islam, davant la ingerència estrangera.

Per altra banda, tots els intents de reformar l'estat marroquí introduint canvis en els diferents aparells administratius, no van tenir el suport de les zones rurals per la incapacitat d'actuació, a causa de l'endeutament provocat per les indemnitzacions per la derrota en la Guerra d'Àfrica. La gent no veia cap tipus de millora en el seu dia a dia, mentre que les desigualtats entre marroquins i el poder dels estrangers, eren cada cop més grans. I el factor detonant del conflicte fou la colonització europea, que trencà l'ordre

tradicional i provocà el sorgiment de moviments tradicionalistes entre la gent més humil, oposant-se a qualsevol plantejament reformista d'unes elits que apostaven per l'aperturisme a Europa.

Bibliografia

- AA.DD. (1989). *Le Maroc de l'avènement de Moulay Abdelaziz à 1912, Vol.3*. Mohammedia: Université d'été .
- ANDREWS, G.F. (1909). «The North African Question and Its Relation to European Politics». *The American Political Science Review*, vol. 3, nº1.
- BENHADDOU, A. (1997). *Maroc: les élites du Royaume. Essai sur l'organisation du pouvoir au Maroc*. Paris: L'Harmattan.
- BOURQUIA, R.; GILSON MILLER, S. (1999). *In the Shadow of the Sultan. Culture, Power and Politics in Morocco*. Cambridge: Harvard University Press.
- CARBONELL, J. (ed.). *Camins del Sud. El Marroc i l'orientalisme peninsular*. Barcelona: IEMED.
- EICKELMAN, D. (1985). *Knowledge and Power in Morocco. The Education of a Twentieth-Century Notable*. Princeton: Princeton University Press.
- FERRO, M. *El libro negro del colonialismo. Siglos XVI al XXI: del exterminio al arrepentimiento*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- GILSON MILLER, S. (2013). *A History of Modern Morocco*. New York: Cambridge University Press.
- GONZÁLEZ ALCANTUD, J.A.; MARTÍN CORRALES, E. (eds.). *La conferencia de Algeciras en 1906: un banquete colonial*. Barcelona: Bellaterra.
- HART, D.M. (2006). *Bandidismo en el Islam. Estudios de caso en Marruecos, Argelia y la frontera noroeste de Pakistán*. Barcelona: Anthropos.
- HÉNIA, A. (ed.). *Être notable au Maghreb. Dynamique des configurations notabiliaires*. Rabat: Institut de recherche sur le Maghreb contemporain. Extret de: books.openedition.org/rrmc/333.
- LAPIDUS, I. (1988). *A History of Islamic Societies*. New York: Cambridge University Press.
- LAROUÏ, A. (1994). *Marruecos: Islam y Nacionalismo*. Madrid: Mapfre.
- LAROUÏ, A. (1997). *Orígenes sociales y culturales del nacionalismo marroquí*. Madrid: Mapfre
- LOURIDO DÍAZ, R.(1978). *Marruecos en la segunda mitad del siglo XVIII. Vida interna: política, social y religiosa durante el sultanato de Sidi*

- Muhammad B. 'Abd Allah 1757-1790. Madrid: Instituto Hispano-Árabe.
- MADARIAGA, M.R. (1999). *España y el Rif. Crónica de una historia casi olvidada*. Melilla: La Biblioteca de Melilla.
- MIEJE, J.L. (1961). *Le Maroc et l'Europe (1830-1894). Tome II. Louverture*. Paris: Presses Universitaires de France.
- MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES (1905). *Affaires du Maroc, 1901-1905*. Paris: Imp. Nationale
- MITJANA, R. (1905). *En el Magreb-el-Aksa. Viaje a Marruecos*. València: F. Sempere y Compañía Editores
- MORALES LEZCANO, V. (2006). *Historia de Marruecos. De los orígenes tribales y las poblaciones nómadas a la independencia y la monarquía actual*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- PENNELL, C.R. *Marruecos. Del Imperio a la Independencia*. Madrid: Alianza Editorial.
- ROBLES MUÑOZ, C. (2006). *La política exterior de España.2. Junto a las naciones occidentales (1905-1914)*. Madrid: CSIC.
- ROGAN, E. (2012). *Los Árabes. Del Imperio Otomano a la actualidad*. Barcelona: Crítica.
- SATER, J. (2007). *Civil Society and Political Change in Morocco*. Londres: Routledge.
- SATER, J. (2010). *Morocco. Challenges to tradition and modernity*. Londres: Routledge.
- SQALLI, H. (2014). *Fès, approche historique toponymique. Texte de base illustré de ses encadrés*. Paris: Edilivre.
- WESTERMARCK, E. (1908). «The Killing of the Divine King». *Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol.8.